

Egy irodalomtudósi életmű alapvetései

TAMÁS ATTILA: KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE

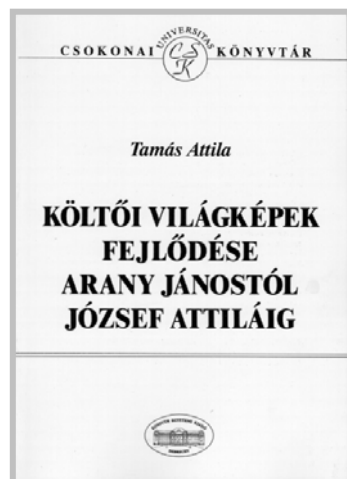
ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG

Elismerés és köszönet illetheti a debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó „Csokonai Könyvtár” sorozatának szerkesztőit, Bitskey Istvánt és Görömbei Andrászt azért, amiért (jó okkal persze) számon tartottak, majd ki is adtak egy három és fél évtizeddel korábban, 1964-ben már megjelent magyar líratörténeti munkát: Tamás Attila, az akkor harmincegy éves, de máris teljes szakmai fölkészültséggel jelentkező irodalomtudós szóban forgó könyvét. Több okkal is magyarázható ennek az újrakiadásnak a valódi jelentősége. Az első és legfontosabb szempont természetesen ennek a kitűnő könyvnek az önértéke; a szakmai visszhang már az első kiadásakor is meggyőzően pozitív volt. (Vö. például Kiss Ferenc [*Tiszatáj*, 1964. 5. sz. 3.], Szili József [*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965. 2. sz. 250 – 256.], Rigó László [*MTA I. Oszt. Közl.*, 1965. 22. k. 477–480.]).

Tamás Attila e könyve révén most újra találkozhatunk egy részleteiben is alaposan kidolgozott és megbízhatóan tudó-

mányos megközelítéssel, amely olyan sarkalatos kérdéseket – mondhatni szakmai létproblémákat – állít a vizsgálódás középpontjába, mint például a *költői világkép* mibenléte, a *költői műalkotás* ismérvei vagy éppen az *esztétikai érték* megragadhatóságának a kérdése. A *Költői világképek... újrakiadása* harmadik indoka pedig magának a tudós szerzőnek a személye lehet: szemügyre vehetjük ennek az alkotói életműnek néhány más jellegzetes vonását és fogalmi rendszerének a vázát is.

Visszahelyezve magunkat (és recenzióink tárgyát, illetőleg annak szerzőjét is) a hatvanas évek közepének idejébe, legfőképpen a felismerés, a ráismerés élményét kell földéznünk. Tamás Attila fel-tűnése, megjelenése az irodalomtudományban (és az egyetemi katedrán) reveláló szakmai élményt, egyúttal szakmai megerősítést is jelentett az irodalmat közelebbről is vizsgáló érdeklődő olvasónak (és egyetemi hallgatónak). Ő ugyanis az irodalmi művek egyetemes (vagyis nem például korszpecifikus) értéként megjelenő *esztétikumát* (és nem – például – az ideológiáját, nem az éppen aktualizálható „mondanivalóját”, „haladó” szellemiségét) vizsgálta mint elsődlegesen fontos kritériumot. Vagyis Tamás Attilától azt a szemléletet és megközelítési módot lehetett – legalábbis axiomatikusan – megtanulni, hogy a jelentős irodalmi (lírai) mű mint művészeti alkotás *önmagában* való érték, és benne mindenekelőtt esztétikai értékről van szó. Éppen ekkor tájt, a hatvanas évek

Kossuth Egyetemi Kiadó – Csokonai Könyvtár
Debrecen, 1998
200 oldal, 550 Ft

közepén fejtette ki először – Lukács György esztétikájának egyik alapelvét, fundamentális tételét bírálva –, saját szuverén nézetét, amely szerint „annak bizonyítása, hogy a művészet valóságot tükröz, még nem bizonyítja annak is, hogy ez annak lényegi funkciója, nem pedig csak tulajdonságainak egyike [...]”. A műalkotás maga is valóság, mégpedig „a valóságot átható törvények egyik megjelenési formája”. (Vö. *Polemikus gondolatok Lukács György esztétikájáról*. In: T. A.: *Irodalom és emberi tejség*. Bp., 1973, 280., 281.)

Ez a gondolkodásbeli „váltóállítás” alapvető szemléleti, felfogásbeli változást is jelentett, és Tamás Attila további kritikusai, irodalomelméleti- és történeti munkássága éppen ennek az elméleti megfontolásnak a jegyében és szabályai, „törvényei” szerint épült tovább, nem pedig valamilyen közvetlen társadalmi (politikai) cél- és eszközrendszer speciális, művészetnek álcázott meghosszabbítása szolgáltatásként. (Miként pedig oly sok pályatársáé.) Számos példával bizonyított és sokszor körüljárt tétele, tudósi felfogása szerint a művészeteknek (tehát a költészetnek is) a legrégibb időktől fogva a legfőbb funkciója és értelme a „teljesebb emberré tevés”, a ’teljesebb önmagává’ és ’teljesebben a világegész részévé’ válás” elősegítése, illetőleg lehetővé tétele. (Vö. T. A.: *A költői műalkotás fő sajátosságai*. Bp., 1972, Akadémiai Kiadó. 31., 32. l.) A költői műalkotás legfőbb sajátossága pedig az „ellentéteket zárt, organikus egészé rendező-formáló voltában” ragadható meg, „ilyen értelmű ’megoldottságában’” jelölhető meg. („Hogy ezt ’organikus egész’-nek, ’totalitás’-nak, ’rendszer’-nek, ’struktúra’-nak, ’végső szemléleti egész’-nek vagy valami másnak nevezzük, az [...] részletkérdés.”) Továbbá: „a költői műalkotás művészetiségének lényege valamely jelentésben gazdag nyelvi anyagnak a jelentés forrásává levő megformáltságában található meg: ennek van te-

hát művészi értékminősítő tulajdonsága.” I. m. 146. és 234. Kiemelések az eredetiben.)

Tisztán értelmezhető módon áll előtünk tehát – Tamás Attila elméleti alapvetése szerint – a művészet (a költészet) primér valóság jellege, továbbá fő funkciója, lényegi sajátossága, valamint a költői műalkotás értékének a mibenléte.

Láthatóan előbbre ugrottunk időben Tamás Attila művészetfelfogásának gondolati koncepcióját értelmezni próbálván, ámde két ok miatt is helyénvalónak gondoljuk ezt a kronológiai rövidre zárást. Először is – természetesen – meg kell ismerni terminus technikusainak a tartalmát. Másfelől: ennek a tudósi szemléletnek a több évtizeden át igen jellemzően feltűnő koherenciája, felfogásának szilárd állandósága miatt is. „A műalkotás lényegét – nyilatkozta nemrég – [...] ma is abban látom [...], hogy segíti az emberi specifikumok, nem utolsó sorban a nyitottságra való készség kifejlődését: segíti az embereket ’önmagukká válásukban’, ami – másfelől – magában foglalja rajtuk kívüli világukkal való ösztönös, tudatos érzelmi, szemléleti és képzeleti kapcsolataik sokféleségének is a kialakítását.” (*Alföld*, 19. sz. 42.) Avagy ide vágóan idézhetjük még egy – némileg önironikus – megjegyzését is a *Töprengések az irodalmi értékről* című önmegszólító esszéfüzéréből: „Igaz, időnként a legújabb kutatókra is hivatkozol, valahogy mégiscsak egyre a régi nótát fújod. Nehezedre esik megpróbálni a lépéstartást napjaiddal. Olyan személyiségek szemével nézed a művészeteket, akik egyetemes létösszefüggésekben akarják föllelni a helyüket. Így vizsgálod az irodalmat is, egy olyan korszakban, amelyben már évtizedek óta a személyiség széteséséről vagy éppen ennek az eltűnéséről beszélnek szakmád fiatalabb, rangos képviselői.” (I. m. Bp., 1993, Kráter Kiadó. 57., 58.)

Nos ez a „régii nóta” éppen a *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József At-*

világ című munkájában (eredetileg kandidátusi értekezésében) kezdődött.

Tamás Attila kutatásának a tárgya ebben a rendkívül érdekes (és vonzóan olvasmányos) könyvben – címe szerint is – a költői világkép. Tehát az objektív valóságként megszülető műalkotásban valamilyen módon megjelenő emberi, költői tartalom. Fogalom meghatározása ezen a ponton, ebben az esetben is világos és hasznosan értelmezhető. „Az igazi nagyok – írja a bevezetésben – nemcsak részleteket örökítenek meg tökéletes módon, nemcsak egyes érzéseket és gondolatokat fejtenek ki mesterien: mindebből valami teljes egész, életet formáló *világkép* alakul ki szemünk előtt.” Ez a világkép végső soron az ember és a külvilág sajátos viszonya, melyet „közvetlenül a művészi élmények sokasága, végső soron pedig a filozófiailag tudatosított vagy többé-kevésbé ösztönös világnézet határoz meg.” Az igazán nagy költők – mint például Arany János, Ady Endre, József Attila – „egyetemes emberi-költői kérdésekre adnak a kor – és részben a nemzet – által megszabott sajátos és egyértelmű feleletet. Ebben áll igazi költői nagyságuk, ezért van mind-egyiküknek világirodalmi jelentősége.”

Tamás Attila e sajátos magyar líratörténeti tanulmánya a tekintetben is rendhagyó, hogy távolról sem törekszik még csak megközelítő líratörténeti teljességre sem, hanem – éppen a megközelítés eredetisége következtében – csak a „már kikristályosodott világképet keresi és igyekszik megrajzolni [...]”. Három nagy fejezet alkotja magát a könyvet: a középpontban Arany János két *Toldija*, *Petőfi János vitéze* és – kevésbé részletesen – tájleíró költészete; majd Ady Endre költői világképének fő jellegzetességei; végül Illyés korai epikus költészete, illetőleg József Attila méltán részletesebben vizsgált néhány remekműve.

A *Toldi* az epikus költészet – a homéroszival rokon – egyik alaptípusa, „a tel-

jes, a természet rendjét alapul vevő s azzal teljesen azonosuló világképnek a művészi megformálása [...]”. Petőfi tájleíró költészetében olyan világkép fogalmazódik meg, amely „azt az egyetemes és egyértelmű ítéletet fogalmazza meg: a világ szép.” Az öreg Toldi viszont már nem hiányzik a közben megváltozott világnak –, mert nem illik bele. „A *Toldi estjében Arany homéroszian derűs világképét búcsúztatja. [...] Egy egész világ ért itt véget.*” Az öreg Toldi veresége „megrendítően teljes”.

Nem különben érdekes és szép Tamás Attila e könyvében – és ez már átvezet a következő, a második fejezethez – Arany költészete *átalakulásának* a bemutatása: hogyan változik át ez a derűs epikai világkép a modern lírai költészet számos riadalmát felfogó és kifejező világképévé. A valamikori közösségi indíttatású és célú „homéroszi népének,” a valamikori Arany – „most félve titkolt kapcsos könyvébe ír.” Ez már az *én* költészete, mégpedig egy olyan líra, amelyben „az igazán teljes emberi magatartás” elérhetetlen. A külvilág kontúrjai fellazulnak, felbomlanak – akárcsak a modern festészetben –, a költő egyre inkább csak a lélek vergődésére figyel. A tér és az idő kötöttségei megszűnnek. A világ ellenséges erőként jelenik meg, az ember végtelenen magára marad. Ezekben a versekben már nem „a korábban tisztán látott-érett világ jelenik meg [...], hanem csak egy sejtett, érzett, a szavak hangulata [...] által sugallt táj.” Mindez Ady Endre költészetében formálódik *egységes világképpé*. A *Kocsi-út az északában*: „jellegzetes Ady-táj”: egy, a korábbihoz képest ellenkező irányú végpont. A modern nyugat-európai lírával is rokon világ.

Ady halála – erősíti meg Tamás Attila is – korszakot zár le. Nemcsak történelmi korszakot, hanem líratörténetit is. Csön-des küzdelem kezdődik egy új világképért. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád világképén *belül* „nem megy végbe gyökeres

változás”, Illyés Gyula viszont újra képes lesz megszólaltatni a közösségbe gyökerező költészet hangját: s nála a valóság, a táj, a mindennapi környezet ismét a művészi ábrázolás „*egyik legfőbb tárgya*” lesz. Illyés mindezekben „kíméletlenül igazmondó [...] valóságos törvényeket”, „valóságos nagy összefüggéseket” keres. „Az eltörött 'Egész'-et akarja helyreállítani, a 'romokban' akar 'rendet' teremteni.” Mindazonáltal – hangsúlyozza Tamás Attila – ebben a megújított epikai költészetben (*Három öreg, Ifjúság, Hősökről beszéltek*) az összefüggések – jóllehet mind igazak – túlságosan is egyszerűek, nem kap itt kellő súlyt, kellő erejű művészi megfogalmazást a 20. századi modern világ számos nyomasztó és riasztó jelensége.

A József Attila-i látásmód egyik fontos eleme az a feltevés, hogy „a világegészben 'értelem', rend van. Ő ezt az egészet akarja művészileg megragadni [...]” A környező világ kontúrjai az ő verseiben tisztán láthatók. A világnak a kegyetlen, nem egyszer emberellenes *törvényei* is élesen és mélyen hatnak rá. Nem menekül: éber, nyugodt pillantással *néz szembe* a valósággal. A *dolgok* és a *tárgyak* különös világa ez. Hideg, érzéketlen, metsző. Mindazonáltal átlátható, fölfogható, megérthető: „megszerkesztett világ”. A dolgok a *'helyükön'* vannak. A kozmikussá tágult világrend ellenpólusaként a tudatos, a szembenéző, a racionálisan ítélő *ember* alakja magasodik fel. Költészetében a *rend* és a *szilárdság* formai elemeiként vissza-visszatérő motívumok, a „háló”, az „ág”, a „szál”, a „rács”, a „szövedék”. Visszatérő tárgyi motívumok a „vonat”, a „mozdony”, a „sínek”. A mikro- és a makrokozmosz egymásba épül ebben a költői világban, a *rész* megtalálja a helyét az *egészben*. A József Attila-i költői világgép legteljesebben a *Téli éjszaka* című remekművében jelenik meg. József Attila „már nem a késői Arany, Vajda, Ady riadalmával tekint szét; 'az adott világ varázsainak mérnöke' már meg-

tette a legelső lépéseket afelé, hogy valóban a magáévá, otthonává tegye azt.” Legnagyobb verseiben „egyszerre hat a lélek legmélyebb, legősibb, az ösztönökbe süllyedt rétegeire és a legmodernebb tudományos, filozofikus eszméken kiművelt értelemre. [...] Egyszerre *sejtjük* meg ösztöneinkkel és *értjük* meg eszmélő, tisztuló értelmünkkel egy társadalmi rend világának tarthatatlanságát.”

Tamás Attila e szóban forgó könyvének tartalmi vonalvezetése lendületesen előre törő gondolati mozgásformák láncolata, érzékletesen plasztikus, színesen kifejező, azaz tárgyához méltóan nyelviileg is kitűnően megformált könyv. Három évtizeddel későbbi – elejétől a végéig – újraolvasása ismét a harminc évvel korábbi élményt idézi föl, teljes értékűen.

Ugyanakkor egy-két ponton – Tamás Attila folyamatos szemléleti beállítódása egyik alapesetének a fogalmát használva – egynémely „töprengésünket” is fölerősíti. Kérdésként vetődhet fel e mű címe egyik kulcsszavának, a *fejlődés* mibenlétének az értelmezése. A szerző többször is használja ezt az orientáló, irányt szabó fogalmat a szövegtest különböző pontjain is, így tehát nyilvánvaló a koncepcióbeli irányt jelölő szándék. Szemben azonban az egész tanulmány fogalomrendszerének kidolgozott és átlátható tisztaságával, a „fejlődés” fogalom mibenlétével kapcsolatban ez a tisztázás nem történik meg. Inkább csak önmagától értetődőnek, axiomatikus érvényűnek érezhetjük, gondolhatjuk.

Mert semmi kétség nem lehet egyrészt afelől, hogy a magyar költészettörténet általa itt kimetszett nyolc évtizedének költői világgépei egyre összetettebbek, bonyolultabbak, egyre teljesebbek s minőségileg (is) mások. Nehéz azonban megválaszolni azt a kérdést, hogy – például – Ady Endre (klasszikusan kiforrott) világgépe a „magasabb rendű minőség” értelmében is fejlettebb-e, mint az Arany János-i (szin-

tén a klasszikus, a *Toldi*-beli) világkép, a József Attiláé magasabb rendű minőség-e, mint az Adyé? Úgyszintén töprengés tárgya lehet a Toldi Miklós és a *János vitéz* hőse által megtestesített, ily módon elének vetített két költői világkép egymáshoz közelinek a tételezése, illetve az egymástól *inkább különböző* tartalmának a megítélése. Jóllehet Tamás Attila többször is utal a *Toldi*, illetve a *János vitéz* emberképeinek bizonyos eltéréseire (Toldi kiegyensúlyozottabb, szilárdabb, céltudatosabb, emez inkább játékos, kissé szertelen, néha meseszerű főhős), de végül is a rokon világképbeli vonásokat tartja erősebbeknek, jellemzőbbeknek. Nem bizonyos azonban, hogy minden ponton – főképpen a két főhős jellemének, lelki habitusának a vonatkozásában – meggyőzően. Ugyanis Toldi Miklós némely – valóban meglévő – emberi gyarlóságával (például: hirtelen támadt haragjában gyilkol) szemben Kukorica Jancsi – János vitézként is – zabolátlan és felelőtlen természetű, sőt súlyos jellemhibák megtestesítője. Ha el is tekintünk gyakori nagyot mondásaitól, öntetszelgő gesztusaitól, nemigen tehetjük ezt a mások, a másik ember (még ha az „gonosz mostoha” vagy az őt szívesen fogadó, habár zsvány ember vagy éppen óriás is) ellen megnyilvánuló, *tudatosan életet kioltani* akaró (és ezt nagy örömmel gyakorló), bosszúálló ösztönei megnyilvánulásaival kapcsolatban. Valószínűleg meggyőzőbb lett volna Tamás Attila e könyvében Petőfi Sándor *tájéleíró költészetének* az Arany *Toldijának* a bemutatásához hasonló terjedelmű elemzését adni a *János vitéz*é helyett. Föltehetőleg azért is, mivel – esztétikai szempontból legalábbis – éppen ez az egyik legértékesebb, a leg súlyosabb szegmens Petőfi Sándor lírai költészetében.

A *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig* a koncepció és az invenció szerves egységének a tekintetében

is tudósi szintézis. Verselemzései érzékenyek és érzékletesek, valójában iskola-teremtő erővel vonzóak. Meggyőződé-sünk szerint jóval több és hatását tekintve is szélesebb körűen fontos ez a könyv, hogy „csak” (azaz mintegy önmagában) tudományos értékét becsüljük. Személyes élménygazdagsága, dúsan termő asszociációs rendszere hibátlanul és hatásosan *működik*: az olvasó, a befogadó valódi irodalmi, esztétikai élményhez (is) jut általa. Mindezekhez járul még a szerzői magatartás egy másik – az előzőekkel egyenrangú – meghatározó jellegzetessége is: a fegyvelmezetség, a már-már aggályos szakmai igényesség és a tiszta, világosan kirajzolódó, szigorú tudósi morál következetes képviselése

A töprengő, az aggályait is gyakran megfogalmazó Tamás Attila tárja az olvasó elé e mostani, második kiadás előszavában azt, hogy könyve néhány mondatát szívesen tenné nem létezővé. Jelölései nyomán könnyen rábukkanhatunk ezekre a mondatokra, ám azt kell megállapítanunk, hogy sem ezek, sem pedig a hatvanas évek eleje úgymond kötelező sablonjainak látszó utalások, hivatkozások, idézetek nem rínak ki a szövegösszefüggések egészéből. Mégpedig azért nem, mivel oda-valók, mert adekvát helyük, szerepük, sőt fontosságuk van az adott gondolati építkezésekben. Hiszen például Lukács György egyik alapvetése (középpontban a nembeli-séggel, valamint az emberi integritás védelme kiemelkedően fontos tételével) Tamás Attila számára is fontos ösztönzés volt (és maradt). Vagy például: Révai József-tanulmánya (könyve) Adyról ma is tanulságos és színvonalas munka. És hát magát Karl Marxtot sem volna célszerű minde-nestül kiiktatni a társadalomtudományos gondolkodás hivatkozási forrásai közül.

Tamás Attila kiteljesedett irodalom-tudósi életműve úgyszólván mindvégig magán viseli első nagy munkájának gondolkodásmódját és fogalmi rendszerét. (Ez

a tény is azt mutatja, hogy valóban, szinte teljes szakmai fegyverzettel tűnt fel pályájának kezdetén.) Itt most csak három mozzanatot ragadunk ki: az „emberi teljesség”, a művészi érték, valamint az „egyetemesség” fogalmait. Az *Irodalom és emberi teljesség* című kritika kötete már a címével is jelzi az irodalmi alkotások megközelítésének a fő szempontját és értékmérő igényét. (Bevezető írásában pedig e szemlélet koherens voltát erősíti meg, „egységes”; illetőleg „szervesen fejlődő” jellegét hangsúlyozza.) Ugyancsak kötetcímmel utalhatunk ennek a megközelítési módnak értékközpontú jellegére: az *Értékteretemtők nyomában* című (1994-ben megjelent) tanulmánykötetre és a már idézett, *Töprengések az irodalmi értékről* (1993) című esszéfüzérre gondolva.

Mindkét eddig megjelent költő-monográfiájában az *egyetemesség* eszmény, az egyetemesség igény megjelenését és annak esztétikai értékét helyezte a vizsgálódás középpontjába Tamás Attila. Weöres Sándor költői életműve meghatározó ontológiai ismérveként például József Attila-i párhuzamot emel be érvrendszerébe, amikor is azt hangsúlyozza, hogy „mindkét költő azok közé tartozik, akik egyetemes összefüggések viszonylatrendszerében kutatják az ember helyét, ebben kívánják fölismerni és megjelölni az ember feladatait. Akik ma-

gukat is a mindenséggel kívánják mérni.” (Weöres Sándor. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó. 251.) Illyés Gyuláról írott monográfiájában a költő legkiemelkedőbb verseivel kapcsolatban is az előbbivel rokon somnázatot fogalmazza meg. „A más-más alakváltozatokban újra meg újra megjelenő viszonylagos állandókat kutatja, mint akinek jobbára évezredek, évtizedredek monumentális mozgástörvényei kötik le a figyelmét. Így alkot remekműveket. [...] Eleget tesz a művészet szakmai törvényeinek: újra és újra megalkot valamit, amit mások még nem hoztak létre. Enged a mélyben munkáló emberi sugallatoknak: továbbadja az életfolytatás sok évezredes ritmusát.” (Illyés Gyula. Bp., 1989, Akadémiai Kiadó. 272.)

Tamás Attila eddigi négy évtizedes irodalomtörténeti, irodalomelméleti, kritikai pályájának úgyszólván állandó témája József Attila költészete. Jó néhány eredeti és új szempontú rész tanulmányt, valamint több teljes pályaképet is írt róla. Szeretnénk remélni, hogy az imént említett két monográfia kiegészül egy harmadikkal is: a József Attiláról írottal.

Monostori Tiviz